

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ СОЦІОЛОГІЇ**

СОЦІАЛЬНІ ВИМІРИ СУСПІЛЬСТВА

Збірник наукових праць

Випуск 9

Київ – 2006

ББК 60.5
С69

С69 Соціальні виміри суспільства. – К.: Інститут соціології НАН України, 2006. – 360 с.

Social dimensions. – K.: Institute of Sociology of NAS of Ukraine, 2006. – 360 p.

ISBN 966–02–4024-4

Авторами збірника є співробітники, докторанти, аспіранти наукових установ та вузів України. Аналізуються актуальні теоретико-методологічні і практичні проблеми сучасного українського суспільства.

Розрахований на читачів, які цікавляться соціологічними дослідженнями трансформаційних змін в Україні.

The authors are the scholars and post-graduate students of the research institutions and higher education establishments of Ukraine. The work analyzes theoretical, methodological and practical problems of modern Ukrainian sociology.

The collection will be useful for the general reading public that is interested in sociological researches of social transformations in Ukraine.

ББК 60.5

Авторські права застережені. При використанні матеріалів даної публікації посилання на видання обов'язкове.

Наукові рецензенти:

Н.Костенко, доктор соціологічних наук

В.Пилипенко, доктор соціологічних наук

О.Стегній, доктор соціологічних наук

Відповідальний редактор

В.Тихонович, кандидат філософських наук

Затверджено до друку Вченою радою Інституту соціології НАН України. Протокол №3 від 28 березня 2006 р.

ISBN 966–02–4024-4

© Інститут соціології НАН України,
2006

*В.Резнік,
кандидат соціологічних наук*

ЛЕГІТИМНІСТЬ ПРИВАТНОЇ ВЛАСНОСТІ: СПРОБА ВИЗНАЧЕННЯ КОНЦЕПТУ

Приватизація державної власності в ході ринкових перетворень економіки одночасно стала соціальним процесом реінституціоналізації приватної власності на фактори виробництва (робочу силу, землю і капітал), а відтак – перетворенням соціальної структури українського суспільства внаслідок відтворення верств приватних власників. Ступінь інтеграції/дезінтеграції цієї видозміненої структури не в останню чергу залежить від рівня легітимності відновленого інституту приватної власності, тобто від міри прийняття/неприйняття різними соціальними верствами людей даного інституціонального порядку із властивими йому більшою, ніж у минулому, нерівністю в доходах, умовах життя та життєвих шансах, жорсткішою соціальною конкуренцією та порівняно меншими можливостями вертикальної соціальної мобільності. Легітимність приватної власності – одна із соціальних гарантій її недоторканності та громадянської злагоди в суспільстві загалом. З огляду на різноманітні зовнішні та внутрішні ризики соціальної нестабільності, легітимація зазначеного інституту, тобто формування його легітимності, є постійно актуальною загальносоціальною проблемою суспільства.

В сучасному українському суспільстві на даний момент це також нагальна соціально-економічна проблема. Адже соціально неефективний, хаотичний, непрозорий і подекуди протиправний перебіг приватизації в Україні зумовив низький рівень або й відсутність її легітимності, що спричинило низку негативних наслідків. Серед останніх: посилення залежності новоспеченої приватної власності від діючої влади та політичної кон'юнктури; загрози полі-

тично мотивованих перерозподілів власності; сприятливі умови для корупції в державних структурах; дестабілізація умов діяльності приватного капіталу і перешкоди його повноцінному та ефективному використанню; зниження рівнів ліквідності приватних активів, інвестиційної привабливості країни, довіри ділових партнерів та інвесторів; унеможливлення нормального ринкового перерозподілу приватної власності від менш ефективних до більш ефективних власників у процесі ринкової конкуренції; гальмування становлення цивілізованих ринкових відносин, зростання добробуту людей та розвитку громадянського суспільства і т. ін.

Легітимація приватної власності опосередковано стала предметом теоретичного соціологічного аналізу у працях С.Войтовича [1, с. 25–30], Є.Головахи і Н.Паніної [2, с. 6, 10]. Емпіричний соціологічний аналіз окремих виявів цього феномена – ставлення, орієнтацій, оцінок і намірів громадян України стосовно приватизації факторів виробництва – здійснювався у низці праць українських соціологів упродовж майже десятиліття. Але поняття «легітимність» і «легітимація» практично не використовувались ними для теоретичної інтерпретації виявлених фактів і тенденцій. Натомість останнім часом у зв'язку із процесами реприватизації в Росії та в Україні цими поняттями доволі жваво оперують через ЗМІ політики, приватні власники (у т.ч. так звані олігархи), політтехнологи, аналітики та оглядачі.

Попри вагомий здобутки в означених дослідницьких студіях, немає цілісної концептуальної соціологічної розробки окресленої проблемної соціальної та соціально-економічної ситуації в українському суспільстві. Невідповідність між (1) наявною і очевидною нагальною потребою суспільства у легітимності інституту приватної власності; (2) дефіцитом знання соціально-генетичних, соціокультурних та соціально-структурних особливостей і передумов відповідної легітимації та можливих шляхів і засобів останньої, а також (3) наявністю вагомих теоретичних засад для отримання цього знання, створених українськими та зару-

біжними соціологами можна кваліфікувати як актуальну наукову проблему. Спробою її розв'язання може стати розробка соціологічної концепції легітимації приватної власності як одного із процесів забезпечення соціальної інтеграції, емпірична апробація елементів цієї концепції та виявлення на основі її застосування соціально-генетичних, соціокультурних та соціально-структурних особливостей і передумов названих легітимаційних тенденцій у сучасному українському суспільстві. Одним із засадничих кроків у побудові такої концепції має бути теоретичний аналіз головних понять, що використовуються у формулюванні даної наукової проблеми. Серед них: «інститут приватної власності», «легітимність», «легітимація». Завдання даної статті – спроба опису соціального явища, що його позначає соціологічний концепт «легітимність приватної власності».

Термін «легітимність» (від. лат. *legitimus* – законний, правомірний) буквально означає законність. Однак у соціології під легітимністю розуміють свого роду неформальну законність, що відрізняється від легальності (від лат. *lex* – закон, *legalis* – законний) – формальної, юридичної законності або дозволеності. І легітимність, і легальність спрямовані на досягнення однієї мети – забезпечення стабільності суспільства, але спрямовані з різних боків. Приватна власність може бути одночасно як легальною – формально відповідною вимогам права, функціонувати в належних правових формах і процедурах, у суворій відповідності із законодавчо встановленими компетенціями власників, так і легітимною – законною чи правомірною у деякому значно ширшому соціальному контексті. Право як чинник легальності відносин приватної власності зводиться до нормативного оформлення від імені держави насамперед інтересів та волі власників, їх повноважень володіння, розпорядження та користування об'єктами власності в юридичних законах, актах і нормах. Правові норми дуже часто є інструментом для фактичних власників, з допомогою якого вони реалізують свої інтереси, і легальність їх власності

відтак набувається постфактум. Невипадково з цього приводу в політичних та навколополітичних колах нашого суспільства побутує приказка-визначення: «Законодавець – це той, хто «дає на лапу» законотворцю, щоби «(за/про) давити» закон у парламенті». Натомість громадська думка як один із чинників легітимності приватновласницьких відносин – вербалізований та нечіткий відбиток інтересів суспільства загалом або принаймні його більшої частини. Легальність похідна від держави і права, а легітимність – від суспільства і є його оцінкою приватної власності та власників. Легальність потрібно розглядати в системі відносин «державна і право – приватна власність», а легітимність – у системі відносин «суспільство – приватна власність». Легальність має стосунок до правової регуляції зазначених відносин, а легітимність – до їх соціокультурної, моральної регуляції. Підвалинами легальності є правові норми і санкції та організаційна інфраструктура підтримання її чинності, а підвалинами легітимності – культура, мораль і громадська думка. Легальність є відношенням між державою, її правоохоронними органами, з одного боку, та приватними власниками і неїмуцями – з іншого, а легітимність є відношення між суспільством загалом або його більшою частиною, з одного боку, та інститутом приватної власності і приватними власниками – з іншого. Легальність – це властивість приватновласницьких відносин як соціального порядку, а легітимність – швидше властивість певного уявлення про цей порядок, його рефлексія у свідомості громадян. Легальність – це соціальний стан приватної власності і власників в суспільстві, а легітимність – вияв соціально-психологічного стану суспільства загалом або його більшої частини. Легальність є проявом об'єктивної, а легітимність – суб'єктивної соціальної реальності. Легітимність означає інтегрованість особистісного складника у соціально-економічні відносини, об'єднання суб'єктивного життєвого простору окремих індивідів із інституціональним порядком приватновласницьких відносин через надання йому суб'єктивної значущості.

Приватна власність не може бути абсолютно легітимною/нелегітимною: ці крайні рефлексивні стани – радше наукові абстракції або соціально-політичні ідеали, що їх можуть прагнути як приватні власники, так і їх найзапекліші опоненти. Легітимність може бути в даному випадку абсолютною, якщо суспільство остаточно визнає приватну власність і буде добровільно утримуватися від будь-яких політичних чи кримінальних зазіхань на неї, що в принципі неможливо. Легітимність також не постійна якість, вона є властивістю мінливого стану соціально-психологічного відображення. Стан легітимності/нелегітимності не є постійним через мінливість свого чинника – громадської думки. Поряд з цим легітимність може мати більш сталі підвалини – соціальну та економічну культуру суспільства (цінності, традиції, ритуали і т. ін.). Приватна власність одночасно може бути легітимною і нелегітимною для різних соціальних суб'єктів. При цьому навряд чи існують якісь абсолютні критерії виміру пропорції легітимності й нелегітимності. У структурі легітимності приватної власності можна виділити такі рівні: легітимність соціального інституту приватної власності загалом; легітимність конкретних її форм – власності на окремі фактори виробництва (землю, капітал – великі, середні і малі підприємства, робочу силу); легітимність конкретних суб'єктів приватної власності (верств, груп, окремих осіб), процедур набуття та використання власності цими суб'єктами.

Між легальністю і легітимністю приватної власності можливі суперечності, які є відображенням суперечностей з приводу моделі приватновласницьких відносин між державою і правом, з одного боку, та суспільством – з іншого. Легальність може бути легітимною або нелегітимною залежно від позиції суспільства стосовно правових норм, на яких вона ґрунтується. Аналогічно легітимність може бути легальною або нелегальною залежно від змісту правових норм та політики держави стосовно легітимуючої позиції суспільства або його більшості. Суперечності між легальністю та нелегітимністю або між нелегальністю та

легітимністю розв'язуються, природно, на користь одного із цих соціальних атрибутів, який у підсумку нівелює позитивну чи негативну валентність іншого атрибуту, що є контрарною стосовно його власної, і програмує її у напрямі досягнення спільної моновалентності. Ймовірно, що в довгостроковому вимірі у перехідних нестабільних суспільствах та за умов демократичного політичного режиму легітимність/нелегітимність має більшу модальність стосовно соціальних відносин, на відміну від нелегальності/легальності. Натомість у короткостроковому вимірі, в соціально стабільних суспільствах та за умов тоталітарного і авторитарного режимів імовірно вагомішою стосовно соціальних відносин є легальність/нелегальність порівняно із нелегітимністю/легітимністю.

Доволі поширені випадки: коли права власності на об'єкт набуваються із формальним дотриманням норм законів унаслідок махінацій та афер, з використанням різних правових колізій – суперечностей, недосконалостей правових норм, відсутності механізмів підтримання їх чинності, можливостей їх вільного тлумачення; коли після фактичного захоплення (привласнення) об'єкта власності відбулася зміна законодавства, внаслідок чого це, раніше незаконне, володіння власністю стає формально законним, відповідним новому законодавству. У такі способи набувається легальність власності. Але цій легальності, як і її джерелам – способам і шляхам набуття – може бракувати легітимності, тобто визнання суспільством, у тому числі іншими власниками, неімущими, їх згоди не претендувати на перегляд легального статусу власності. Визнання людьми приватної власності на фактори виробництва – вагомий чинник динамічної рівноваги, а відтак – стабільного і ефективного функціонування та розвитку ринкової економічної системи. Адже таке визнання впливає на приріст ліквідності об'єктів приватної власності та формування позитивного іміджу приватних власників, позитивної оцінки їх діяльності і довіри до них. Своєю чергою, все це сприяє підвищенню рівня ділової активності приватних

власників, визначає поведінкову готовність населення до плідної економічної участі. Легітимність тут – одна із ланок соціального механізму взаємозалежності власників і решти суспільства у приватновласницьких відносинах та сфері господарської діяльності. Власників і невластників, приватну власність і суспільство пов'язують приватновласницькі відносини, соціальна ефективність яких може ґрунтуватися на взаємній довірі, спільних цінностях та узгоджених мірою можливості інтересах. Власники мають опиратися не тільки на правові чинники гарантування власного статусу і статку, але також переконати суспільство чи принаймні більшу його частину у необхідності самих себе, у соціальній виправданості свого виключного статусу. Адже жодні соціальні норми – права чи моралі – не будуть дієвими без бажання чи волі людей їх прийняти та визнати. А без соціального партнерства власників та неіснуючих неможливе оптимальне забезпечення економічної та соціальної стабільності суспільства. Економічно та соціально ефективною може бути лише легітимна власність. У протилежних випадках власники для запобігання реальним та потенційним загрозам своїм приватним інтересам вдаються до несплати податків, приховування та викачування прибутків в офшорні зони і т.д., а неіснуючі прагнуть реалізувати свої інтереси через кримінальні проти приватної власності, політичну активність, спрямовану на частковий/повний демонтаж інституціональних підвалин приватновласницьких відносин.

Отже, нелегітимна власність розбалансовує та дезорганізовує економіку і суспільство, тоді як легітимна, навпаки, може стабілізувати і сприяти їх розвитку. Легітимність тут є свого роду сигналом про відповідність функцій даного інституту соціальним очікуванням, його суб'єктивно відчувану соціальну значущість для, як мінімум, більшості членів суспільства.

Зміст концепту «легітимність приватної власності» – дуже варіативний, охоплює систему суб'єктивних уявлень, переконань та налаштованостей людей стосовно даного об'єкта.

Серед них можна виділити: 1) позитивну оцінку, прийняття суспільством чи його більшою частиною різних аспектів інституціонального порядку приватновласницьких відносин; 2) визнання його правочинності та прав приватних власників; 3) добровільну і невимушену згоду коритися відповідним інституційним нормам та вимогам; 4) віру у їх справедливість та соціальну ефективність, в те, що інститут приватної власності – найадекватніший даному суспільству, у релевантність даного інституту характеру суспільної системи, у межах якої він функціонує; 5) уявлення про виправданість і необхідність приватної власності, переконаність у тому, що вона, попри усі недоліки, – найкраща з-поміж усіх можливих інших альтернатив інституціонального регулювання економічних та соціальних відносин; 6) готовність відтворювати у своїй повсякденній життєдіяльності відповідні нормативні зразки поведінки; 7) оцінку приватновласницьких відносин як справедливих, морально виправданих і життєво прийнятних та необхідних тощо. Окрім цих соціально-психологічних виявів легітимності/нелегітимності приватної власності, її об'єктивними соціально-реальними ознаками можуть виступати: 1) міра присутності методів активного захисту своїх приватних прав на об'єкти власності у діяльності приватних власників; 2) стійкість господарських корпоративних структур; 3) міра успішності, безкризовості соціально-економічного та політичного розвитку суспільства; 4) місце і роль приватних власників у громадському, соціально-політичному житті; 5) міра особистого контролю власників над своєю власністю; 6) наявність/відсутність соціальних потрясінь, викликаних протистоянням власників та неїмущих; 7) міра дотримання правових норм всіма суб'єктами приватновласницьких відносин – власниками, неїмущими, державними структурами; 8) тривалість перебування об'єктів приватної власності в руках приватних власників та ін. Легітимність приватної власності знаходиться у прямиї залежності від її соціальної ефективності: наслідком тривалої соціальної неефективності може стати нелегітимність.

Серед основних чинників, що можуть зумовити дефіцит легітимності приватної власності: 1) соціальний, економічний, політичний, регіональний, конфесійний, поселенський та ін. види гетерогенності суспільства, що ускладнюють можливості ціннісного, соціального консенсусу у ньому з приводу приватної власності; 2) економічні, політичні і соціальні кризи у процесі модернізації суспільства; 3) амбівалентність і невизначеність соціально-економічних уявлень членів суспільства у період його трансформації; 4) зловживання приватних власників, їх нездатність відповідати очікуванням громадськості, її ціннісним уподобанням; 5) популістські маніпуляції політиків із настроями громадськості стосовно цих зловживань та ін.

Вище йшлося про один вид легітимності приватної власності – (макро)соціальну легітимність, носієм або репрезентантом якої є суспільство чи його більша частина. Такими носіями можуть виступати також світове співтовариство, соціальні спільноти, верстви чи класи, мікросоціальні групи, самі приватні власники. Тоді є підстави говорити про зовнішньо-економічну, глобальну (мега) легітимність – визнання приватної власності з боку міжнародних економічних організацій, ТНК, держав та ін., що у сукупності агрегується у світову громадську думку. Наслідком такої глобальної нелегітимності для власників та держави і суспільства, під юрисдикцією яких вони перебувають, можуть стати інвестиційний, торговий, фінансовий бойкот, суб'єктивні упередження різноманітних соціальних суб'єктів, що взаємодіють із цими власниками і т.п. У випадку, коли носієм легітимності власності для самого себе є сам власник, йдеться про свого роду «аутолегітимність» – позитивне самовизнання, самовиправдання, самооцінка себе у статусі приватного власника, тобто психологічні структури, що задіяні у соціальній саморегуляції власної поведінки у контексті приватновласницьких відносин. Можна виділити та локалізувати й інші види легітимності у спектрі, що його обмежують ці два крайні (мега- та ауто-) види: мікро-, мезо- та макросоціальну легітимність. Але відповідно до змісту сформульованої вище наукової

проблеми, авторський науковий інтерес тут і надалі буде переважно зосереджений на останній – макросоціальній або власне соціальній легітимності.

Основними функціями легітимності приватної власності у приватновласницьких відносинах, імовірно, є сприяння: 1) утвердженню соціального консенсусу в суспільстві з приводу інституту приватної власності та злагоди між приватними власниками і суспільством загалом; 2) реалізації належних власникам прав приватної власності; 3) соціальному контролю громадськості над власниками, над рівнем належної їх законослухняності – готовності підпорядковуватися правовим нормам, що регламентують відносини власності; 4) забезпеченню соціальної ефективності приватної власності та авторитету приватних власників у суспільстві, довіри до них з боку громадськості, а відтак – соціальної інтеграції суспільства. Загалом легітимність – соціально-психологічний механізм контролю громадськості за сферою приватновласницьких відносин, у межах якого постійна особиста увага, нагляд, спостереження громадян за функціонуванням інституту приватної власності трансформується у їх легітимуючу/делегітимуючу позицію – своєрідну соціальну ратифікацію/нератифікацію.

Таким є попередній опис природи, основних виявів, ознак, видів, властивостей, функцій та структури легітимності приватної власності. Підсумовуючи, можна стверджувати, що концепт «легітимність приватної власності» є теоретико-методологічним знаряддям аналізу взаємозалежності між власниками та неімуцями, приватною власністю і суспільством загалом. Легітимність слід вважати не другорядним поняттям, а однією із наріжних категорій економічної та загальної соціології, одним із їх найбільш загальних понять, що відображає універсальний та всезагальний характер рефлексивної форми економічного та соціального. Якщо буквально виходити із відомої тези Ж.-Ж. Руссо, що громадянське суспільство (і власність у ньому. – *В.Р.*) генетично похідне від наївної віри одних людей у декларовану виключну особисту належність іншим людям обгороджених останніми ділянок землі, то

легітимність загалом можна визнати головною підвалиною приватної власності. Через легітимність приватної власності певною мірою реалізується суверенітет народу, громадян, а сама вона є відтак суттєвою передумовою соціальної злагоди та упорядкованості в суспільстві за умов відсутності тотального соціального контролю, що його пов'язують із тоталітарними режимами. Легітимність приватної власності – чинник демократичного контролю суспільства над власниками і бізнесом. Проблема легітимності/нелегітимності приватної власності актуальна не лише для України, у якій тривають приватизаційні та реприватизаційні процеси, це перманентно актуальна проблема усіх країн, де присутній соціальний інститут приватної власності.

Перспективами подальших розвідок з використанням набутого досвіду концептуалізації у даному напрямі ймовірно стануть: теоретико-методологічний аналіз соціально-структурних інтеграційних/деінтеграційних наслідків приватизації як соціального процесу в сучасному українському суспільстві; розробка концептуальної моделі легітимності та легітимації приватної власності як чинників соціальної інтеграції; окреслення історичної траєкторії соціальної генези легітимації приватної власності на теренах України; оцінка легітимаційного потенціалу економічної культури українського населення щодо приватної власності; визначення соціально-структурних особливостей легітимації приватної власності в сучасному українському суспільстві; з'ясування специфіки впливу головних соціальних інститутів суспільства на легітимацію приватної власності в Україні; порівняльний аналіз легітимаційних тенденцій стосовно приватної власності на робочу силу, землю і капітал.

Література

1. *Войтович С.О.* Соціальні інститути суспільства: рід, влада, власність. – К., 1998.
2. *Головаха Є., Паніна Н.* Пострадянська деінституціоналізація і становлення нових соціальних інститутів в українському суспільстві // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2001. – № 4. – С.5–22.

Наукове видання

СОЦІАЛЬНІ ВИМІРИ СУСПІЛЬСТВА

Збірник наукових праць

Випуск 9

(українською та російською мовами)

Авторський колектив:

Р.Балицький, Л.Бевзенко, Т.Білецька, О.Богданова, Н.Бойко, С.Буко,
Н.Гаврина, Д.Гуцу, О.Гуцу, В.Данилова, О.Денісова, І.Домнич,
Т.Єфременко, І.Жук, О.Злобіна, В.Зорько, В.Іщенко, Р.Калішук,
Н.Коваліско, І.Король, Ю.Курганова, В.Леонов, О.Нечушкіна,
Н.Отрешко, С.Панченко, М.Паращевін, О.Підлісна, В.Резнік,
О.Резнік, Н.Соболева, Н.Толстих, О.Шульга, Л.Яремич

Відповідальна за випуск *Т.Загороднюк*

Редактор *О.Кузьміна*

Комп'ютерна верстка *О.Соколова,*

І.Данилюк

Художник обкладинки *О.Сухарев*

Підписано до друку 15.06.2006 р. Формат 60x84¹/₁₆. Папір офс. № 1.
Друк офсетний. Ум.др.арк. 22,5. Зам. № . Наклад 300.

Видруковано з оригінал-макета, виготовленого в комп'ютерному комплексі
Інституту соціології НАН України. 01021, Київ, вул. Шовковична, 12

Надруковано ТОВ "Поліграфічний центр "Фоліант".
04176, Київ-76, вул. Електриків, 26

Свідоцтво Держкомінформу України (серія ДК № 149 від 16.08.2000 р.)